

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՆԱԽԴՐԱՎՈՐ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐԻ  
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՀԱՄԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑԱՏԻՊԵՐԻ  
(Տարժամանակյա հայեցակետ)

Հայկիկ Մ. Խաչատրյան

Խ.Արմավրյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիա, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Ժամանակի ընթացքում լեզվի համակարգում տեղի են ունենում փոփոխություններ, որոնք ընթանում են լեզվական համակարգի տարբեր մակարդակներում: Այդ կարգի փոփոխություններ կարելի է ցույց տալ նաև լեզվի բառային մակարդակում, որտեղ արձանագրվել է վերլուծականությունից անցում համադրականության: Ձևափոխության այդ փոփոխությունների տիրույթում զգալի տեսակարար կշիռ ունեն հին հայերենի *ի, առ, ընդ* և *ըստ* նախդիրները, որոնք արդի հայերենյան բաղադրությունների արտահայտության պլանում ունեն ածանցական արժեք, ինչպես՝ *հանձին, դեպի, առընթեր, առանձին, առերես, ընդհուպ, ըստորում* և այլն: Մեթոդներ և նյութեր: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է *փոխակերպական մեթոդի* և նրա եղանակների գործադրմամբ, կիրառվել է նաև հետազոտության տարժամանակյա հայեցակետը: Ուսումնասիրության նյութ են ծառայել գրաքարի նախդրավոր կապակցություններն ու դրանց բնագրային կիրառությունները հին հայերենի մատենագրական հուշարձաններում: Վերլուծություն: Վերլուծական կառույցները դիտարկվում են հին հայերենի մակարդակում, որի իրողությունները կարող են համեմատության եզրեր դառնալ արդի հայերենի բառային կազմի գուգադրական քննության համար: Հետազոտական նյութի վերլուծությունն ու նախդիրների բառակազմական արժեքի վիճակա գրությունը ցույց է տալիս, որ դիտարկված նախդիրների գործառական հաճախականությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ հաջորդականությամբ՝ *առ, ընդ, ի* և *ըստ*: Արդյունքներ: Դիտարկվող կառույցների գուգադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ լեզվի տարժամանակյա դիտվածքում համատիպ իրողություններն ունեն տարբեր կարգի մեկնաբանություն՝ շարահյուսական կա-

ռույցներ (հին հայերենում) և բաղադրություններ (արդի հայերենում): Այդ կարգի կառույցների բովանդակության և արտահայտության պլանների հարաբերակցված ուսումնասիրությունը կարող է բացահայտել լեզվի տարբեր գոյավիճակների բառակազմական տիպաբանության բնութագիրը:

**Բանալի բառեր՝** փոխակերպում, սերիչ կաղապար, նախդիր, նախդրավոր կառույց, բառակազմական տիպ, վերլուծական կառուցատիպ, համադրական կառուցատիպ:

**Ինչպես հղել՝** Խաչատրյան Լ. Հին հայերենի նախդրավոր վերլուծական կառույցների փոխակերպումը համադրական կառուցատիպերի, // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: Հ. 1(27): 2024: 78-89 էջեր:

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-78

## THE TRANSFORMATION OF PREPOSITIONAL STRUCTURES OF OLD ARMENIAN INTO SYNTHETIC STRUCTURAL TYPES (Diachronic approach)

**Lalik M. Khachatryan**

Linguistics Research Laboratory Kh. Abovyan ASPU, Yerevan, RA

### Abstract

**Introduction:** The work refers to the phenomenon of transformation and is based on the theories available in the professional literature. The article examines the transformations of analytical structures with prepositions *ի, առ, ընդ, ըստ* in Ancient Armenian, which are considered synthetic structures in Modern Armenian. **Methods and materials:** The investigation was carried out based on the transformative method as well as the diachronic approach. The transformations of analytical forms with prepositions into synthetic structures are given in a systematic way. **Analysis:** The phenomenon of transformations is interpreted by the original evidence of different forms of the language, the relationship between the expression and content plans of the analytical and synthetic structures is explained at the lexical and syntactic levels. **Results:** The study of the path of transformation from prepositional analytical constructions to agglutination during the history of language is essential within the scopes of historical lexicology and word-building of the Armenian language.

**Key words:** transformation, generative pattern, preposition, prepositional structure, word-building type, analytical structure, synthetic structure.

**Citation:** Khachatryan L.M. *The Transformation of Prepositional Structures of Old Armenian into Synthetic Structural Types*, // Scientific works of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024.V. I (27).

78-89 pp. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-78

# ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРЕДЛОЖНЫХ АНАЛИТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА В СИНТЕТИЧНЫЕ КОНСТРУКЦИИ (Диахронический аспект)

**Լալիկ Մ. Խաչատրյան**

Лаборатория лингвистических исследований АГПУ им. Х. Абовяна, Ереван, РА

## Աննոտация

**Введение:** Работа относится к явлению трансформации и основана на теориях, имеющихся в профессиональной литературе [11, с. 565]. В статье рассматриваются трансформации аналитических конструкций с предлогами *ի, առ, ընդ, ըստ* в древнеармянском языке, которые считаются синтетическими конструкциями в современном армянском языке (3, с. 272; 10, с. 139).

**Методы и материалы:** Работа проводилась с использованием трансформационного метода и его приёмов, также использовалась диахроническая точка зрения. В систематизированном виде даны преобразования древнеармянских аналитических форм с предлогами в синтетические конструкции. **Анализ:** Явление трансформации интерпретируется подлинными фактами различных форм языка, отношение между выразительным и содержательным планами аналитических и сопоставительных структур разъясняется на лексическом и синтаксическом уровнях. **Результаты:** Как показывают языковые факты, изменения такого рода повлияли и на словообразовательный уровень языка – оформляя аффиксально-синтетические образования. Важность изучения перехода от аналитичности к агглютинации подчеркивается в сферах исторической лексикологии и в историческом словообразовании языка.

**Ключевые слова:** трансформация, генеративная модель, предлог, аналитическая конструкция, предложная конструкция, словообразовательный тип, аналитичность, синтетичность.

**Как цитировать:** Խաչատրյան Լ. Մ. *Трансформация предложных аналитических конструкций древнеармянского языка в синтетические конструкции*, // «Научные труды» ШЦАИ НАН РА. Гюмри. 2024. Т. 1 (27). 78-89 сс. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-78

**ՆԱԽԱԲԱՆ.** Աշխատանքը վերաբերում է փոխակերպման իրողությանը և կատարված է մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսությունների հիման վրա [11, էջ 565]: Հոդվածում դիտարկվում են հինհայերենյան *ի, առ, ընդ, ըստ* նախդիրներով վերլուծական կազմությունների փոխակերպումները, որոնք արդի հայերենում դիտվում են համադրական կառուցատիպեր (3, էջ 272: 10, էջ 139):

Համակարգված ձևով տրված են հինհայերենյան նախդիրներով վերլուծական ձևերի փոխակերպումները համադրական կառուցատիպերի իրողությունը մեկնաբանված է լեզվի տարբեր գոյավիճակների բնագրային վկայություններով, բացատրված է վերլուծական և համադրական կառույցների արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցությունը բառային և շարահյուսական մակարդակներում:

Վերլուծականությունից համադրական տիպի անցման ուղու ուսումնասիրությունը կարևորվում է լեզվի պատմական բառագիտության և պատմական բառակազմության առումներով:

**ԲՈՎՍՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.** Հայերենի տարժամանակյա դիտվածքում փոխակերպման յուրահատուկ գործընթաց են ապրել որոշ բայական կապակցություններ (բայակապակցություններ), որոնց բաղադրիչները ժամանակի ընթացքում միաձուլվել և դարձել են ամբողջական՝ բաղադրյալ բայեր, օրինակ՝ առ կայծ մերձիլ > *առկայծել*, ընդ բերան հարկանել > *ըմբերանել*, ընդ գիրկն առնուլ > *ընդգրկել*, ընդ ձեռն տալ > *ընձեռել*, ընդ կրուկ դառնալ > *ընկրկել*, ընդ գուճս հարկանել > *ընկճել*, քարամբ կոծել՝ ծեծել > *քարկոծել*, ակն արկանել > *ակնարկել*, ակն ածել > *ակնածել*, ունկն դնել > *ունկնդրել* և այլն [1, էջեր 184 – 189]:

Բայական այդ կապակցությունների մեջ զգալի տեսակարար կշիռ ունեն նախդիրներով վերլուծական կապակցությունները, որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվել են համադրական կառույցների՝ տարբեր խոսքիմասային արժեքներով:

Դիտարկենք այդ կառույցները:

ա. Ի նախդիրով կապակցությունների փոխակերպումներ

Հին հայերենում *ի* նախդիրը եզակի տրականի հետ արտահայտում է եզակի ներգոյական հոլովի իմաստ՝ ի անձին – յանձին (անձի մեջ), հոգնակի հայցականի հետ՝ հոգնակի ներգոյականի իմաստ՝ ի անձինս – յանձինս (անձերի մեջ) [7, էջ 38]: Օրինակ՝

Ո՞րչափ ևս առաւել ձեզ արժան է, որ զբոլոր աշխարհս ունիք յիշխանութեան մեծի, հոգ *յանձին* տանել (Եղ., 172): Ոմանք գնոյն իսկ ցանգութիւն գիշութեան պոռնկութեան կատարէին *յանձինս* իւրեանց (Բուզ., 29):

Արդի հայերենում *հանձին* և *հանձինս* բառերում *ի* ձևույթի նախդրային արժեքը չի գիտակցվում. բառաձևերի բառական ու քերականական իմաստները մթագնել են, և այդ բառերը գոյականից անցել են կապերի շարքը<sup>1</sup>: Օրինակ՝ Ես *հանձին նրա* ճանաչեցի մի արիական քաղաքական գործչի (ԺՀԼԲԲ): *Հանձինս* մեր պատմիչների՝ հինգերորդ դարը մեզ է ներկայանում իր ամբողջ հասարակական-քաղաքական վայրիվերումներով (Մամուլ):

Հին հայերենում *ի* նախդիրը հայցական հոլովի հետ արտահայտում է գործիական հոլովի իմաստ<sup>2</sup>: Հմմտ. ի անուն – (յանուն). անունով, ի օգուտ (յօգուտ) – օգուտով, արդի հայերենում այդ բառերը կապեր են՝ «համար» նշանակությամբ, որոնց կառուցվածքում նախդրային արժեքը չեզոքացել է: Օրինակ՝

Սովորեցրիք... մարդկությանը պայքարի *Հանուն* ազատ, երջանկաբեր *աշխարհի* (ԱԻ, 2, 8): Ինչո՞ւ են նետվում, ի՞նչ թոհուրոհում, *Հանուն* ի՞նչ *բանի* կյանքերն են գոհում (ՊՍ, Ա, 358):

Արդի հայերենի *դեպի*, *բացի* կապերը ծագել են հին հայերենի նախդրային կապակցություններից՝ նախդրի խնդրի գեղջման հետևանքով. Ի նախդիրը պատկանել է ոչ

<sup>1</sup> Հին հայերենի որոշ կառույցներում Ի ձևույթն ընդգծված կերպով ունի նախդրային արժեք, հմմտ. Եւ մեք ... հայեցեալ ընդ նոսա՝ փառաւորեմք զկարգիչն նոցա և զօրինիչ, զի մեզ *ի պէտս* են և կարգչին իւրեանց *ի փառս* (Եզն., 14): Ի պէտս են - «կարիքների համար են», ի փառս են - «փառքի համար են»:

<sup>2</sup> Հմմտ. *ի+հայցական կառույցի* իմաստը. Եւ երդնու Շապուհ արքայ *յարեզակն* և *ի ջուր* և *ի կրակ* (Բուզ., 107)՝ (Եվ երդվում է Շապուհ արքան *արեզակով*, *ջրով* և *կրակով*):

թե *դեպ, բաց* նախադրություններին, այլ հայցական և բացառական հոլովներով արտահայտված խնդիրներին: Հմմտ. *դեպ ի տուն, դեպ ի լեռն, բաց ի նոցանէ, բաց ի շինականէ*: Հմմտ. Եւ եղև երկիրն փարաւոնի, *բաց յերկրէ* (ի երկրէ) քրմացն (Ծնն., ԽԷ, 22): Մի է Աստուած, և չիք այլ ոք *բաց ի նմանէ* (Եղ., 29): *Դեպ ի մեզ* դիմեալ գան (Փարպ., 129)<sup>3</sup>:

Ժամանակի ընթացքում Ի ձևույթը ձուլվել է նախադրությանը և կորցրել նախորային արժեքը, և արդի հայերենում ունենք *դեպի, բացի* (ստուգաբանորեն) բաղադրյալ կապերը, որոնց կառուցվածքում Ի նախդրի գործառական դերը չեզոքացել է<sup>4</sup>: Հմմտ.

Բայց Աթիլյան և ոչ մի պահ Դադար չառած խուժեց *դեպի* Չքնաղ *ափերը* Վենետի (ԱԻ, 2, 148): Եվ *բացի խինդից* և առատ *բերքից*, մեկ-մեկ էլ մարդու... հոգսերից երգի (ՊՍ, Ա, 194):

բ. Առ նախդիրով կապակցությունների փոխակերպումներ

Հին հայերենում *առ* նախդիրը տարբեր հոլովների հետ արտահայտում է քերականական գանազան իմաստներ: Այսպես, հայցականի հետ այն արտահայտում է ուղևորման իմաստ՝ *առ ինքն* վերլուծական ձևով հանդես գալով իբրև *կոչել, բնակել, կուտել, գալ, հավաքել* և նմանատիպ բայերի լրացում: Օրինակներ.

Հրամանաւ արքունի կոչեաց *առ ինքն* զՍահակ սուրբ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց (Եղ., 129): Զսուրբ վկայն իւր փոխեալ *առ ինքն* բնակեցոյց (Փարպ., 132): Եվ ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել *առ ինքն* զգօրս հայոց (Խոր., 169):

Ժամանակի ընթացքում *առ* նախդիրը ձուլվել է խնդրին, և վերլուծական ձևը հանդես է գալիս *առինքն* համադրական ձևով. վերջինս կախյալ բառակազմական հիմք է *առինքնել* բառի արտահայտության պլանում: *Առ* նախդիրն ածանցական արժեքով պահպանում է նախնական ուղղության իմաստը, ինչպես՝ *առինքնել* - «դեպի իրեն գրավել՝ ձգել», *առինքնում* - «դեպի իրեն գրավելը՝ ձգելը» [5, էջ 28-34]: Օրինակ.

Ինձ *առինքնում էր* երիտասարդն ու գեղեցիկը (ԺՀԼԲԲ):

*Առ* նախդիրը հին հայերենում տրական հոլովի հետ արտահայտում է դադարման գաղափար. *առ անձին* նշանակում է «ինքն իր հետ, միայնակ լինել», հմմտ. Իւրաքանչիւր ոք *առ անձին* է քուրմ և պաշտօնեայ (Խոր., 249):

Ժամանակակից հայերենում գրաբարյան վերլուծական կառույցն արդեն համադրական կազմություն է՝ *առանձին*՝ ած./մկբ. նշանակություններով՝ «հատուկ, յուրահատուկ. անջատ, մեկուսի, գատ»: Օրինակ. 1. ած. Եվ վաղ թե ուշ դու պիտի ապրեիր Քո *առանձին* կյանքով (ՊՍ, Գ, 163): 2. մկբ. Դու ապրել ես կա՛մ այլոց հետ, կա՛մ *առանձին* (ՊՍ, Ա, 248):

*Առ* նախդիրը *ընթեր* մակբայի հետ հին հայերենում արտահայտում է «մերձ, մոտ» տեղի-տարածական նշանակություն և հանդես է գալիս ինչպես վերլուծական, այնպես էլ համադրական կառուցատիպերով: Հմմտ. *Առ ընթեր* գորդիսն մատուցեալ ի

<sup>3</sup> Գրաբարում «հանդեպ, դեպի» իմաստն արտահայտվում է նաև *դեպ* նախադրությամբ՝ տրականով խնդրառությամբ. Փախեան իւրաքանչիւր *դեպ* երեսաց իւրեանց (Խոր., 37): Յորժամ կշիռ *դեպ* արեգական պատահիցէ՝ յայնժամ խաւարի արեգակն (Եգն., 201):

<sup>4</sup> Իբրև գրաբանաբանություն՝ երբեմն *դեպ* նախադրությունն արդի հայերենում գործածվում է առանց Ի նախդրի, հմմտ. Ու սուրաց հանց նա *դեպ* *Առյուծաբերդ*, Ազնանց հնուց բերդ (ԱԻ, 2, 87):

տեղի սպանմանն... կատարել զկամս արքայի հանդերձ ամենայն ազգատոհմին (Խոր., 141): Երկու առիծունք կային *առընթեր ձեռացն* (Գ. Թագ., Ժ, 19):

Հին հայերենի *առընթեր* համադրական կազմությունն անցել է արդի հայերենին՝ նախկին իմաստներով, ինչպես՝ Հայրենիքի *սահմաններին առընթեր* Ոստիկները մեր չարամիտ դավ են նյութում օր-գիշեր (ԱԻ, 2, 7): Եվ նա փոխարեն գորավարին մեծ՝ Տեղ տվեց նրան *առընթեր գահի* (ԱԻ, 2, 134):

*Առ* նախդիրը *հասարակ* գոյականի հայցական հոլովի հետ վերլուծական ձևով հին հայերենում արտահայտում է «ընդհանուր, հավասար, հավասարապես, մեկտեղ, միաբան» հատկանշային իմաստներ: Օրինակներ.

Եվ պարսաւորքն *առ հասարակ* դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տեգ նիգակի վառեալք (Խոր., 72): Որով հնար է... շահել գոգիս...կանանց *առ հասարակ* (Փարպ., 14): Ապա *առ հասարակ* անկանէին առաջի նորա (Բուզ., 3):

Հին հայերենի վերլուծական կազմությունն արդի հայերենում հանդես է գալիս համադրական ձևով՝ արտահայտելով «ամբողջապես, ընդհանրապես, սովորաբար» հատկանշային իմաստներ: Օրինակներ. Շատ էլ ծույլ է, ինչպես *առհասարակ* երգիչները (ՀԹ, III, 95): Ճակատն *առհասարակ* հո համբույրի տեղ չէ՞ (ՊՍ, Ա, 339):

*Առ ձեռն* նախդրավոր կապակցությունը հին հայերենում նշանակում է «պատրաստ, պատրաստական, դյուրին, հեշտ»: Հմմտ.

*Առ ձեռաց* կորովութիւնն զնիգակն ընդ բերան արկանէր գորավարին Մանուէլի (Բուզ., 204): Զո՞ր հիւղ *առ ձեռն* դնիցեն Աստուծոյ (Եզն., 25):

Արդի հայերենում ունենք *առձեռն* համադրական կազմությունը՝ բառիմաստի ընդլայնմամբ. 1. «դյուրամատչելի, դյուրակիր» (1865 թվականին Վենետիկում վերահրատարակվում է «*Առձեռն* բառարան հայկազեան լեզուի» նշանավոր բառարանը՝ Մկրտիչ Ավգերյանի հեղինակությամբ): 2. «Առկա, կանխիկ» (*Առձեռն* արտարժույթ):

*Առ այժմ* նախդրավոր վերլուծական կազմությունը հին հայերենում արտահայտում է «մինչև այս պահը, այս պահից սկսած. հիմա» մակբայական իմաստներ: Հմմտ.

Դու *առ այժմ* երթ, և յորժամ ժամ լիցի, կոչեցից զքեզ (Գործ., ԻԴ, 25): *Առ այժմ* զիս՝ ըդ օրէն է մեզ գնալ (Ագաթ., 130): *Առ այժմ*, այսպէս ասէ (Ագաթ., 267):

Արդի հայերենում հինհայերենյան վերլուծական կազմությունը հանդես է գալիս համադրական կազմությամբ՝ *առայժմ*, պահպանելով նախնական իմաստները, հմմտ.

Թագավորն ապրած կենա. իմ Շաղափը *առայժմ* ցերեկով մնալու է իսկական շաղափ (ՀԹ., III, 249): Ես խոսքեր ունեմ քեզ համար պահված... Որ *առայժմ* ինքս էլ չեմ գտել (ՊՍ, Ա, 506):

*Առ* նախդիրը տեղանիշ գոյականի հայցական հոլովի հետ արտահայտում է տեղի՝ տարածության իմաստ՝ խնդրի հետ կազմելով վերլուծական կառույց՝ մակբայական նշանակությամբ, ինչպես՝ *առ ափն*. «ափին, ափի մոտ»: Հմմտ.

Եւ դիպեցան միմեանց *առ ափն* ծովու Բզնունեաց (Բուզ., 17): Մածեալք բնակեալք էին իբրև զաւագ *առ ափն* ծովու բազմութեամբք (Բուզ., 111): Կարգէր և կազմէր զճակատն...*առ ափն* Տղմուտ գետոյն (Եղ., 116): Խաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ *առ ափն* գետոյն, որ Կուրն կոչի (Ասող., 171):

Արդի հայերենում ունենք համաձայնցավոր *առափնյա* «ափի մոտ, մերձափնյա» կազմությունը, որի սերող հիմքը հինհայերենյան *առ ափն* նախադրավոր կառույցն է: *Առափնյա* բառն արդի հայերենում բնորոշվում է հատկանշային (ածականի) արժեքով: Հմմտ.

Ծիծաղախիտ Վանա ծովի Փոքրիկ գյուղից *առափնյա*, Ծովն է մտնում գաղտագողի Ամեն գիշեր մի տըղա (ՀԹ, I, 275):

Գ.Ջահուկյանը *առափնյա*, *առժամանակյա*, *առօրյա* կազմությունների *առ-* ածանցը դիտարկում է այն ձևությունների շարքում, որոնք «գործածվում են միայն տարասեռ կադապարներում, և որոնցով կազմված բառերը կարող են մեկնաբանվել որպես նախաձանց-վերջաձանցավոր կազմություններ» [12, էջ 191: 8, էջեր 98-99: 9, էջեր 287-288]:

*Առ* նախդիրը հին հայերենում *ժամանակ* բառի հայցական հոլովի հետ կազմում է վերլուծական կառույց՝ «ներկա պահին, նույն պահին» իմաստով: Օրինակներ. Ամենայն խրատ *առ ժամանակն* ոչ ուրախութեան թուի, այլ՝ տրտմութեան (Եբր., ԺԲ, 11): *Առ ժամանակ* մի խաղաղացաւ երկիրս հայոց (Բուզ., 16): Մի յետ կատարելոյ փորձութեանն ի բաց եկաց ի նմանէ սատանայ *առ ժամանակ* մի (Ղեւ., 81):

Արդի հայերենում *առժամանակ* համադրական կազմությունը նախնական իմաստի նկատմամբ ցուցաբերում է որոշակի տարբերություն՝ «որոշ ժամանակով, ժամանակավորապես»: Հմմտ. Գյուղացիք սովորական աշխատանքներին տվին իրենց, և ճամփի հարցն *առժամանակ* քնեց (ԺՀԼԲԲ):

*Առ* նախդիրը *երես* բառի հայցական հոլովի հետ կազմում է *առ երես* նախադրավոր կապակցությունը՝ «երեսանց, արտաքուստ» մակբայական նշանակությամբ, հմմտ.

Ոչ երբեք ի մարդկանէ ելեալ պայն՝ եթէ *առ երես* արարած իցէ (Եզն., 99):

Արդի հայերենում վերլուծական այդ կապակցությունն անկախացել է համադրական կառուցատիպով՝ *առերես*, որ ունի «ոչ սրտանց, ձևական, ցուցադրաբար» նշանակություններ, ինչպես՝ Նա, որ դեռ հոգին պահել էր այնպես Տակավին զվարթ, գուցե *առերես* (ՀԹ, II, 209):

Ինչպես ցույց է տալիս լեզվական իրողությունների քննությունը, վերլուծականությունից համադրական բարդության անցած կապակցությունների մեջ զգալի կշիռ ունեն *առ* նախդրով կապակցությունները, իսկ *ի*, *բաց*, *դէպ* նախդիրներով կառույցներն այս մարզում նվազ հաճախականություն ունեն:

#### գ. Ընդ նախդիրով կապակցությունների փոխակերպումներ

Հին հայերենի *ընդ* նախդիրով կազմված որոշ վերլուծական կապակցություններ (մակբայներ) արդի հայերենում անցել են համադրական կառուցատիպերի՝ պահպանելով մակբայական արժեքը [4, էջեր 228-229: 2, էջեր 273-274]: Այդ կառույցներից են՝ *ընդ դէմ*, *ընդ առաջ*, *ընդ հուս*, *ընդ հանուր*, *ընդ սմին*, *գիրկ ընդ խառն* (*լինել*) և այլն: Հմմտ *Ընդ դէմ*—«դէմ, հակառակ»—Ոչ կարեմք *ընդ* ճշմարտութեան *դէմ* գործել ինչ (ՆՀԲ, I, 767):

Արդի հայերենում՝ 1. «դէմ, վրա» - Եվ հարձակվեցի *ընդդէմ* թշնամուն (ՀԹ, I, 84): 2. «հակառակ» - Եվ մենք, *ընդդէմ* մեր իսկ կամքին, Պատվեր տըվինք մեր բանակին (ՀԹ., I, 332):

*Ընդ* նախդիրը *հանուր* ածականական բաղադրիչի հետ («բոլոր, ամեն») կազմում է հարադրություն՝ *ընդ հանուր* վերլուծական կառուցատիպով, որ հին հայերենում գոր-

ծածվում է նաև համադրական ձևով՝ հետևյալ նշանակություններով. 1.«ամենուրեք, առհասարակ»: Հմմտ. Այս կառույցը զարմանալիք ... յամենայն կողմանս վարզին և *ընդհանուր* արշալին (Եզն., 18): 2.«ընդհանրական, տիեզերական, բոլոր, ամենայն». Աղադակեմք ի *ընդհանուր* ամենայն արարածոց տեսակս՝ ասելով՝ օրհնեցեք ամեայն գործք տեսոն գտեր (ՆՀԲ, 1, 771):

Արդի հայերենում *ընդհանուր* բառը համադրական կազմություն ունի. բազմիմաստ է<sup>5</sup>. 1.«Բոլորին վերաբերող, բոլորի վրա տարածվող». Թե նոր գոհ է պետք *ընդհանուր* գործին՝ այդ ո՞ւմ եք փնտրում, Ես արդեն հո՛ւ կամ (ՊՍ, 1, 377): 2.«Միասին, միասնական, համատեղ. Հյուսիսային և հարավային իշխանությունները միացել են և *ընդհանուր* ուժով Դվնո վրա են գալիս (Մուր., ԺՀԼԲԲ): 3.«Բարձրագույն, գլխավոր». Առաջին տեղը կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ Հայոց գորքերի *ընդհանուր* հրամանատարը (Բ, Ս., 356):

*Ընդ առաջ* – հին հայերենում՝ «առջևը, դիմացը». – Եւ ահա նա ելցէ *ընդ առաջ* քո (Ելք, Դ, 14): Թեոդոս կայսր ոչ կամեցաւ *ընդ առաջ* նորա ելանել պատերազմաւ (Եղ., 7):

Արդի հայերենում՝ *ընդառաջ* – 1.մակբայ. «առաջ, առաջակողմը» – Մերթ դեպ ետև կը թեքի, մերթ ալ դեպի *ընդառաջ* (ԴՎ, ԺՀԼԲԲ): 2. կապ՝ ուղղության իմաստով. Թոշում են երգերս նրան *ընդառաջ* (ՀԹ, 1, 152):

*Ընդ հուս* մակբայը հին հայերենում վերլուծական կառուցատիպի է՝ նախդրավոր կապակցություն, և նշանակում է «իսկույն, անմիջապես. շուտով, հետզհետե»: Հմմտ.

Ապա սպաս տան Տեառն դարձցի ի Բաբելոնէ այժմ *ընդ հուս* (Երեմ., ԻԷ, 16):

Արդի հայերենում ունի համադրական կառուցատիպ՝ *ընդհուս*՝ բազմիմաստ նշանակություններով. 1.«Անմիջապես, իսկույն». Նայվածքը հազիվ ընդգրկած՝ արշավն *ընդհուս* կը սպառեր (ԴՎ, ԺՀԼԲԲ): 2. «Մերձենալու աստիճան». Ժայռերն *ընդհուս* մոտեցել էին իրար (ՍԽ, ԺՀԼԲԲ):

*Գիրկ ընդ խառն լինել* վերլուծական կապակցությունը հին հայերենում նշանակում է «գրկախառնվել. գոտեմարտել», ինչպես՝ Յորժամ *գիրկ ընդ խառն լինիցի* (Յուդա ընդ Յիսուսի) ի համբուրել գնա, յայնժամ արկեցեն ի նա ձեռս (ՆՀԲ, 1, 558):

Հինհայերենյան *գիրկ ընդ խառն* բայական հարադրությունը ժամանակակից հայերենում հանդես է գալիս բաղադրիչների միաձուլ գրությամբ՝ *գիրկընդխառն*՝ «գրկախառնված, իրար գրկած» մակբայական նշանակությամբ, ինչպես՝

Մեծ ու փոքր *գիրկընդխառն* գետնին վրա կքաշկռտվին (ՏԶ, ԺՀԼԲԲ)<sup>6</sup>:

դ. Ըստ նախդիրով կապակցությունների փոխակերպումներ

Հին հայերենի *ըստ* նախդիրով վերլուծական կապակցությունները նվազ հաճախականություն են դրսևորում փոխակերպական գործընթացում. հինհայերենյան կառույցները արդի հայերենում հիմնականում պահպանել են նախկին (վերլուծական) կա-

<sup>5</sup> Ընդհանրապես, բազմիմաստության բնագրային բոլոր վկայությունները նոր բան չի ավելացնում համադրական կառուցատիպի բառերի արտահայտության պլանին. հետևաբար հարկ չենք համարում բնագրային օրինակներ բերել դիտարկվող բառի բոլոր իմաստների համար:

<sup>6</sup> Արդի հայերենում նույն բաղադրյալ հիմքով ունենք *գիրկընդխառնվել*, *գիրկընդխառնություն* և *գիրկընդխառնում* կազմությունները:

ռուցատիպը, ինչպես՝ *ըստ իս, ըստ ամնայնի, ըստ էութեան, ըստ այսմ՝ այդմ՝ այնմ, ըստ արժանւոյն* և այլն:

Այնուամենայնիվ, *ըստ* նախդիրով որոշ կապակցություններ անցել են համարական կառուցատիպի՝ բաղադրիչների ձուլման կամ կրկնվող արմատներից մեկի բացթողման հետևանքով: Այսպես, հին հայերենում՝ *ըստ որում, ըստ երևոյթին, ըստ ինքեան, ըստ մասնեայ* նախդրավոր կապակցություններ են՝ վերլուծական կառույցներ: Հմմտ.

Բարերար է, *ըստ որում* աստուած է. ահագին է (ՆՀԲ, 1, 787): Չատեցաւ յայլոցն, և ներողութիւն եղև նմա՝ *ըստ ինքեան* ագանել (ՆՀԲ, 1, 885):

Ժամանակակից հայերենում այդ կազմությունները հանդես են գալիս բաղադրիչների միաձուլ գրությամբ և դիտվում են համադրական բարդություններ՝ *ըստորում, ըստինքյան, ըստերևոյթին, ըստմասնյա* և այլն:

Արմատակրկնությամբ և *ըստ* նախդիրով որոշ վերլուծական կազմություններ արդի հայերենում ձեռք են բերել համադրական կառուցատիպ՝ առաջին բաղադրիչի բացթողման (զեղչման) միջոցով, ինչպես՝ *ամ ըստ ամի > ըստամյա, օր ըստ օրէ > ըստօրյա* և այլն:

*Հստ* նախդիրով հինհայերենյան որոշ համադրական կազմություններ արդի հայերենում հանդես են գալիս նույն կառուցատիպով՝ կրելով հնչյունական որոշակի փոփոխություն, ինչպես՝ *ըստանձնել > ստանձնել, ըստգտանել > ստգտանել, ըստգտանք > ստգտանք* և այլն:

Ժամանակակից հայերենի նախաձանցավոր կազմություններում հանդիպող գրաբարյան նախդիրները մենք անվանում ենք «նախդրային ածանցներ»՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ մի դեպքում՝ դրանց մի զգալի մասը մթագնել ու ձուլվել է արմատին (առույգ, զանցանք), մյուս դեպքում՝ պահպանել է բառակազմական արժեքը (ընդդեմ, ընդհանուր, առերես, առայժմ և այլն) [6, էջ 52]:

**ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ.** Լեզվի տարժամանակյա դիտվածքում նրա բառային մակարդակի մեջ տեղի են ունենում որոշակի գործոններով պայմանավորված փոփոխություններ, որոնք կարող են փոխել բառերի արտահայտության պլանը: Այդ կարգի փոփոխություն է վերլուծական կառույցների փոխակերպումը համադրական (կցական) տիպի, որ կարելի է ցույց տալ հին հայերենի և արդի հայերենի բառային կազմերի զուգադրական քննությունից:

Վերլուծականությունից համադրական տիպի անցումը տարժամանակյա գործընթաց է, որ տարածվում է նաև հին հայերենի նախդրավոր որոշակի կապակցությունների վրա, որոնք լեզվի հին շրջանից փոխանցվել են արդի հայերենին և հանդես են գալիս բառային անկախ արժեքով. այլ կերպ ասած՝ շարահյուսական կառույցներն անցել են բառային մակարդակ: Լեզվի տարժամանակյա դիտվածքում կենսունակ բառակազմական արժեք ունեն *ի, առ, ընդ և ըստ* նախդիրները, որոնք հին հայերենում խնդիրների հետ կազմում են վերլուծական ձևեր:

Այդ կարգի փոխակերպումներից են՝ *ի անձին > հանձին, ի անձինս > հանձինս, առ ինքն > առինքն(ել), առ անձին > առանձին, առ ընթեր > առընթեր, առ հասարակ >*

*առհասարակ, առ ժամանակ > առժամանակ, առ երես > առերես, ընդ դէմ > ընդդէմ, ընդ առաջ > ընդառաջ, ընդ հուպ > ընդհուպ, ընդ հանուր > ընդհանուր, ըստ որում > ըստորում, ըստ ինքեան > ըստինքյան* և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, այդ կարգի փոփոխություններն ազդել են լեզվի բառակազմական մակարդակի վրա՝ տարժամանակյա դիտվածքում առաջ բերելով մասնիկավոր-համադրական կազմություններ:

Վերլուծականությունից համադրական տիպի անցման ուղու ուսումնասիրությունը կարևորվում է ժամանակակից հայերենի բառակազմական տիպաբանության բնութագրման առումով:

## **ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ**

(համառոտագրություններով)

### **ա) Հինհայերենյան բնագրեր**

Ագաթ. – Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909:

Ասողիկ – Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ, 1885:

Բուզ. – Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913

Եզն. – Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ. – Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Խոր. – Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:

Ղեւ. – Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, Ս.Պետեր., ի տպարանի Ի.Սկորոխո-դովի, 1887:

Փարպ. – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփլիս, 1904:

### **բ) Աստվածաշնչի համառոտագրություններ**

Գ Թագ. – Թագաւորութեանց Գ

Գործ. – Գործք Առաքելոց

Եբր. – Թուղթք Պաւղոսի Առաքելոյ առ Եբրայեցիս

Երեմ. – Երեմիա

Ծնն. – Գիրք Ծննդոց

### **գ) Արդիհայերենյան հեղինակների հապավումներ**

ԱԻ – Ալ. Իսահակյան, Բանաստեղծություններ, հ. 2, Եր., 1950:

ԴՎ – Դ. Վարուժան (Ըստ ԺՀԼԲԲ):

ՀԹ – Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Եր., 1969:

Մուր. – Մուրացյան, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1970:

ՊՍ – Պ. Սևակ, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Եր., 1972-1973:

ՍԽ – Ս. Խանգաղյան (Ըստ ԺՀԼԲԲ):

ՏՉ – Տ. Չոկյուրյան (Ըստ ԺՀԼԲԲ):

Բ – Բաֆֆի, Սամվել, Եր., 1969:

### **դ) Բառարաններ**

1. Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի (ԱԲ), Երկրորդ տպագրություն, Վենետիկ, Ի Սուրբ Ղազար, 1865:

2. ԺՀԼԲԲ – Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1-4, 1969 – 1980:

3. Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թադէոս վարդապետի Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, ի տպարանի Առաքելական աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1895:
4. Նոր բառգիրք հայկական լեզուի (ՆՀԲ), Երկասիրութիւն երից վարդապետաց, Գ.Աւետիքեան, Խ.Սիւրմէլեան, Մ.Աւգերեան, հհ. Ա-Բ, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1836 -1837:

**d) Dictionaries**

1. Handbook of the Haikaznian language, Second edition, Venice, Saint Lazarus, 1865.
2. Explanatory dictionary of the Modern Armenian language, volumes 1-4, 1969 - 1980.
3. Concordance of Old and New Testaments, by Thaddeus Astvatsaturian Arapkertsy, Jerusalem, 1895.
4. A new dictionary of the Haikazian language, by G. Avetikian, Kh. Surmelian, M. Augerian, vv. A-B, Venice, in the printery of St. Lazarus, 1836-1837.

**Գրականութիւն**

1. Աբեղյան Մ. *Հայոց լեզվի տեսություն*: Երևան: «Միտք» հրատ.: 1965: 699 էջ:
2. Աբրահամյան Ա. *Գրաբարի ձեռնարկ*: Երևան: «Լույս» հրատ.: 1976: 558 էջ:
3. Աղայան Է. *Հնդհանուր և հայկական բառագիտություն*: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1984: 370 էջ:
4. Բագրատունի, Ա. *Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց*: Սուրբ Ղազար: Վենետիկ: 1852: 744 էջ:
5. Գյուրջինյան, Ղ. «Առ նախորի բառակազմական արժեքը» // *Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ*: N 3: Երևան: 1987: 28-34 էջեր:
6. Ինչապոյան Լ. *Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերէնում*: Երևան: «Զանգակ – 97» հրատ.: 2011: 272 էջ:
7. Ինչապոյան Լ., Թոսունյան Գ. *Գրաբարի դասագիրք*: Երևան: «Զանգակ–97» հրատ.: 2004: 383 էջ:
8. Ինչապոյան Լ. Լ. *Ղեռնդ Վարդապետի «Պատմութիւն» երկի լեզուն*: Երևան: Copy Print LLC հրատ.: 2022: 188 էջ:
9. Հովսէփյան Լ. *Գրաբարի բառակազմությունը*: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատ.: 1987: 375 էջ:
10. Պետրոսյան Հ., *Հայերէնագիտական բառարան*, Երևան: «Հայաստան» հրատ.: 1987: 686 էջ:
11. Զահուկյան Գ. *Ժամանակակից հայերէնի տեսության հիմունքները*: «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ» հրատ.: Երևան: 1974: 587 էջ:
12. Զահուկյան Գ. *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*: «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ» հրատ.: Երևան: 1989: 319 էջ:

**References**

1. Abeghyan M. Theory of the Armenian language [*Hayots' lezvi tesut'yun*], Yerevan: "Mitk" publ., 1965. 699 p. (in Armenian)
2. Abrahamyan A. A coute of Old Armenian [*Grabari dzer'nark*], Yerevan: "Luys" publ., 1976. 558 p. (in Armenian).
3. Aghayan E. General and Armenian vocabulary. [*Yndhanur yev haykakan barragitut'yun*]. Yerevan: YU publ., 1984: 370 p. (in Armenian)
4. Bagratuni A. Armenian grammar according to developments, [*Hayerēn k'erakanutiun i pets zargats'elots'*], Venetik, 1852. St. Lazar. 744 p. (in Armenian)

5. **Gyurjinyan D.** The lexical value of the preposition *Առ* [*Arr nakhdri barrakazmakan arzhek'y*], *Lraber hasarakakan gitut'yunneri*, "HH GAA Gitut'yun" publ., Yerevan. 1987: v. 3, 1987. N 3, pp. 28-34: (in Armenian)
6. **Khach'atryan L., Tosunyan G.** A course of Old Armenian [*Grabari dasagirk'*], Yerevan, "Zangak-97" publ., 2004. 383 p. (in Armenian)
7. **Khach'atryan L.** Lexical and morphological patterns in Modern Armenian, [*Barrakazmakan yev dzevabanakan kaghaparnery zhamanakakits' Hayerenum*], Yerevan. "Zangak 97" publ., 2011. 272 p. (in Armenian)
8. **Khachatryan L.** The language of the work "History" by Ghevond Vardapet. [*Ghevond Vardapeti «Patmut'iwn» yerki lezun*]. Yerevan. Copy Print LLC publ., 2022. 188 p. (in Armenian)
9. **Hovsepyan L.** Grabar vocabulary. [*Grabari barrakazmut'yuny*]. Yerevan. "HH GAA" publ., 1987. 375 p. (in Armenian)
10. **Jahukyan G.** Fundamentals of Modern Armenian theory, [*Zhamanakakits' hayereni tesut'yan himunk'nerč*], Yerevan. "Haykakan SSH GA" publ., 1974. 587 p. Yerevan. (in Armenian)
11. **Jahukyan G.** The semantics and word formation of Modern Armenian, [*Zhamanakakits' hayots' lezvi imastabanut'yun ev barakazmut'yun*], Yerevan. "Haykakan SSH GA" publ., 319 p. (in Armenian)
12. **Petrosyan H.** Armenology Dictionary. [*Hayerenagitakan barraran*]. Yerevan. «Hayastan»6 publ., 1987. 686p. (in Armenian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **17. 02. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **11. 03. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **15. 06. 2024**

#### **Տեղեկություններ հեղինակի մասին**

**Լալիկ Մնացականի ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ՝** բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,  
ՀՀԴԱՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ, Երևան, ՀՀ,  
Էլ. հասցե՝ [lingualal51@mail.ru](mailto:lingualal51@mail.ru), [orcid.org/000-0002-2107-6210](https://orcid.org/000-0002-2107-6210)

**Lalik Mnazakan KHACHATRYAN:** Doctor of Philology, Professor,  
Head of Linguistics Research Laboratory of ASPU, Yerevan, RA,  
e-mail: [lingualal51@mail.ru](mailto:lingualal51@mail.ru), [orcid.org./000-0002-2107-6210](https://orcid.org/000-0002-2107-6210)

**Лалик Мнацаканович ХАЧАТРЯН:** доктор филол. наук, профессор,  
Зав. лаборатории лингвистических исследований АГПУ, Ереван, РА,  
эл. адрес: [lingualal51@mail.ru](mailto:lingualal51@mail.ru), [orcid.org./000-0002-2107-6210](https://orcid.org/000-0002-2107-6210)